
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 159.9.37

В.В. Бочелюк

ПСИХОЛОГІЯ ВИВЧЕННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СУЧАСНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглянуто психологію вивчення ціннісних орієнтацій сучасної особистості. Вказано на можливості виміру ціннісних орієнтацій особистості.

Ключові слова: соціально-психологічні підходи, ціннісні орієнтації, вимір ціннісних орієнтацій особистості.

I. Вступ

В умовах сучасних змін, які відбуваються у нашому суспільстві, коли в людей формуються нові стандарти життя, з'являються нові цінності, вивчення яких є актуальною проблемою. Особливої гостроти набуває дослідження змін, що відбуваються у свідомості сучасної особистості.

Сучасний методологічний підхід до вивчення ціннісних орієнтацій враховує інтенсивну зміну суспільної свідомості й те, що багато цінностей, які виховує українське сучасне суспільство, поступово змінюються, тому що, з одного боку, соціально-економічні умови вимагають від людини таких якостей, як готовність до ризику й особиста відповідальність за свої вчинки, уміння швидко пристосовуватися до економічної кон'юнктури, готовність наполегливо працювати заради досягнення добробуту й успіху – з іншого.

II. Постановка завдання

Мета статті – охарактеризувати поняття "ціннісні орієнтації", дати характеристику в теоретичному контексті вивчення ціннісних орієнтацій.

III. Результати

Останніми роками увагу вітчизняних дослідників звернено переважно на аналіз кризи системи цінностей і тих конкретних змін, які відбуваються із ціннісними орієнтаціями різних груп українського суспільства. Сьогодні можна з повною впевненістю говорити про боротьбу цінностей у масовій свідомості й у житті суспільства. Сьогодні руйнуються цінності, які ще вчора здавалися стабільними, тому що зникають соціальні гарантії, зростають економічні катаклізми. Соціальний простір і час вибудовують певну ієрархію цінностей, що перебувають у діалектичній єдності з конкретним етапом розвитку суспільства. Динаміку цінностей усього суспільства необхідно розглядати як

результат змін цінностей і ціннісних орієнтацій, складових конкретного суспільства (соціально-демографічних груп, класів і окремих особистостей).

У системі ціннісних орієнтацій кожної людини відбуваються зміни, є своя динаміка й розвиток. Детермінантами ціннісних орієнтацій особистості виступають умови життя, діяльність, а також схильності, здатності, інтереси й потреби людини. Ціннісна орієнтація позначає вплив зовнішнього середовища, у ній акумулюється життєвий досвід людини як особистості. Ціннісна орієнтація адекватно відображається у поведінці людини.

В античності в поняття "цінність" вкладалося, насамперед, те, що рухає людиною, визначає її дію. Для Сократа – це прагнення до усвідомлення щирого змісту речей. Платон визначав цінність як прагнення до блага. Благо досягне шляхом залучення до вічного "незримої" ідеї, що виражає вічне буття. У пізніших школах античності визначення цінності змінюється. Так, згідно з Епікуром, двигуном розвитку людини є правильно зрозуміле прагнення до особистого щастя. У Середньовіччя істотно розширюється сфера морально-релігійного в розумінні істоти цінності. Аксиологія Середньовіччя розвивалася шляхом духовного збагнення людиною навколишнього світу. Виникає своєрідний середньовіковий спосіб оцінки світу й людини за допомогою особливого релігійного серцевого почуття (Августин Блаженний, Іоанн Златоуст, Фома Аквінський, Абиляр, Роджер Бекон). Істотно змінилося розуміння про цінності в епоху Відродження, коли на перший план висунулася ідея особистості – творця. Але тільки в новий час (XVII–XVIII ст.) у зміст цінності в різних конфігураціях включаються такі установки, як: цивільна воля, розум людини, велич науки, вічний мир між народами (Д. Берклі, Вольтер, Д. Дідро, І. Кант, Г. Лейбниц, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо,

Б. Спіноза, Ф. Хатчесон та ін.). Так, за І. Кантом, волевиявлення людини в його істинно моральному прояві не повинне бути детерміноване зовнішніми обставинами життя, практикою, нав'язаними причинними відносинами. У XIX ст. Баденська школа неокантіанства (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт та ін.) розглядала всю філософію як "критичну науку про загальнообов'язкові цінності". Цінності в такому вимірі набули сенсу абсолютних оцінок, критерії якої лежать за межами людської діяльності.

У соціологію проблему цінності впровадив М. Вебер, який аналізуючи дії індивіда, відштовхувався від тези, що кожна дія людини є осмисленою тільки порівняно із цінностями, у світлі яких позначаються норми поведінки людей і їх мети. Увага вітчизняних дослідників звернена до системи цінностей суспільства, починаючи із 60-х рр. минулого століття. З початку 1970-х рр. об'єктом дослідження в працях О.Г. Здравомислова, Е.В. Золотухіної, Е.М. Пенькова, В.А. Ядова та інших стають структура й зміст систем суспільних і особистих цінностей, ієрархічна будова системи цінностей, вплив різних факторів на формування й зміну системи цінностей.

На початку 1990-х рр. було розглянуто проблемне поле ціннісного світу громадян пострадянського суспільства. В Україні проблемою вивчення ціннісних орієнтацій населення займаються спеціалізовані аналітичні центри, а також Державний інститут проблем родини й молоді, Інститут демографії й соціальних досліджень Національної академії наук України, Інститут психології ім. Г.С. Костюка, Об'єднаний інститут економіки Національної академії наук України, Рада по вивченню продуктивних сил Національної академії наук України, Український інститут суспільного здоров'я тощо.

Сьогодні вивченням ціннісних орієнтацій сучасної молоді займаються багато психологів і соціологів (С.С. Бубнова, Є.І. Головаха, Є.М. Дубовська, Н.О. Кірілова, І.О. Кудрявцев, М.М. Лебедева, Т.О. Перевізна, О.Ф. Семенова, О.А. Тихомандрицька, Л.Ф. Шестопалова), але, незважаючи на це, у сучасній науці ціннісні орієнтації особистості, що формується, залишаються важливою й маловивченою проблемою.

Важливим кроком у вивченні ціннісних орієнтацій є постановка проблеми сформованості ціннісних орієнтацій. Сформованість ціннісних орієнтацій ми розуміємо як ієрархію цінностей, яка характеризується неконкуруючими цінностями й неконфліктним типом співвідношення цінностей. Людина в соціальній психології розглядається як член соціальної групи. Для життя у співтоваристві в нього виробляються соціальні риси. До соціально-психологічних якостей особистості відносяться: самосвідомість, ціннісні орієнтації, відповідальність, мета діяльності,

соціальний статус, соціальні ролі, норми й цінності, рівень освіти, активність, самостійність у прийнятті рішення тощо. Для соціології важливий соціальний тип особистості – це сукупність часто повторюваних соціальних якостей людей, що входять у певну соціальну групу. Ціннісні орієнтації – це соціальні, моральні цінності, важливі для людини; це орієнтація на певні цінності, такі як: матеріальний добробут, здоров'я, родина, знання, повага навколишніх, віра, вільний час, задоволення, воля тощо. Залежно від типу значущих цінностей людина організовує й направляє свою діяльність. Люди розрізняються за ціннісними орієнтаціями. У систему цінностей соціального суб'єкта можуть входити різноманітні цінності, наприклад: смислоутворювальні, що формують уяву про добро й зло, щастя, мету й сенс життя та ін.; універсальні, які розділяються на: а) вітальні (життя, здоров'я, безпека, добробут, родина, освіта тощо); б) суспільного визнання (працьовитість, соціальний стан та ін.); міжособистісного спілкування (чесність, доброзичливість, безкорисливість); демократичні (воля слова, совісті, об'єднання в партії; національний суверенітет тощо); партикулярні, що виявляються як: прихильність до малої батьківщини, родини; фетишизм, тобто віра в Бога, прагнення до абсолюту та ін.

Ціннісні відносини, у свою чергу, виступають найважливішою й необхідною умовою формування ціннісних орієнтацій, які виражаються у ціннісних установах. Існує ряд гіпотез, які пояснюють двобічність ціннісної свідомості людини. Зміст їх настільки різноманітний, наскільки різноманітні відносини людини з навколишнім світом і наскільки ж багате його сприйняття цього світу. Усе це об'єднує лише наявність у системі цінностей людської істоти, яка визначає за допомогою самого себе ціннісну структуру навколишнього світу.

Звертання до історії ціннісної свідомості може виступати як вибудовування ілюстративного ряду для споконвічно прийнятих, освоєних етичною традицією понять. Але можливий і інший підхід, націлений на осмислення етичних проблем і понять через аналіз формування ціннісної свідомості, на розуміння специфіки моральних цінностей, зумовлених зародженням самого цього явища. Ступінь нашої відмови від цього процесу може виявитися сильно перебільшеним завдяки завищеному поданню сучасної людини про свою відмінність від людини "примітивної", "дикої", "архаїчної". Усі ці терміни явно несуть у собі й досить відвертий оцінний зміст, що підкреслює розрив між сучасним носієм моральної ідеї та її історичним автором. Можливо відоме заперечення, що більш розвинуте явище дає змогу зрозуміти попередні етапи його розвитку, а анатомія людини – ключ до розуміння анатомії мавпи. Але відносно цінніс-

ної свідомості подібний підхід можна взяти під сумнів, адже в його основі лежить переконання у наявності істотної зміни, розв'язку, ускладнення.

На сьогодні дуже важливе вивчення змін, що відбуваються у свідомості сучасної молоді. Неминуча зміна сформованих підвалин, переоцінка цінностей, їхня криза найбільше виявляються у свідомості цієї соціальної групи. У соціально-психологічних і психолого-педагогічних дослідженнях вивчається структура й динаміка ціннісних орієнтацій особистості, роль ціннісних орієнтацій у механізмі соціальної регуляції поведінки, взаємозв'язку ціннісних орієнтацій з індивідуально-типовими й характерологічними особливостями особистості, із професійною спрямованістю та ін. Ціннісні орієнтації – це відображення у свідомості людини цінностей, визнаних стратегічними життєвими цілями і загальними світоглядними орієнтирами.

Так, розглядаючи ціннісні орієнтації, О.Н. Леонтьєв відзначав: "... це провідний мотив – ціль, яка піднімається до істинно людського та не відокремлює людину, а об'єднує її життя з життям інших людей, їхнім благом... такі життєві мотиви здатні створити внутрішню психологічну виправданість її існування, що становить сенс життя".

Ціннісні орієнтації – складний соціально-психологічний феномен, який характеризує спрямованість і зміст активності особистості, що визначає загальний підхід людини до навколишнього світу, до себе, що надає зміст і напрям особистісним позиціям, поведінці, вчинкам. Система ціннісних орієнтацій має багаторівневу структуру. Вершина її – цінності, які пов'язані з ідеалізаціями й життєвими цілями особистості.

Ціннісні орієнтації, будучи одним із центральних особистісних новоутворень, виражають свідоме ставлення людини до соціальної дійсності й визначають широкую мотивацію її поведінки та впливають на всі сторони її дійсності. Особливого значення набуває зв'язок ціннісних орієнтацій зі спрямованістю особистості. Система ціннісних орієнтацій визначає змістовну сторону спрямованості особистості й становить основу її поглядів на навколишній світ, до інших людей, до себе, основу світогляду, ядро мотивації й "філософію життя". Ціннісні орієнтації – спосіб диференціації об'єктів дійсності за їхньою значущістю (позитивною чи негативною). Спрямованість особистості виражає одну з найбільш істотних її характеристик, що визначає соціальну й моральну цінність особистості. Зміст спрямованості – це, насамперед, соціально зумовлене ставлення особистості до навколишньої дійсності. Саме через спрямованість особистості її ціннісні орієнтації знаходять своє реальне вираження в активній діяльності людини, тобто повинні стати

стійкими мотивами діяльності й перетворитися у переконання [2].

Значеннєві утворення граничного узагальнення перетворюються у цінності, і людина усвідомлює власні цінності, тільки ставлячись до навколишнього світу як цілісного. У цінностях сконденсовані досвід і результати пізнання минулих поколінь людей, що втілюють спрямованість культури в майбутнє. Цінності розглядаються як найважливіші елементи культури, що надають їй єдність і цінності. У кожного може існувати своя система цінностей, і в цій системі цінностей вони вибудовуються у певні взаємозв'язки. Звичайно, ці системи індивідуальні лише остільки, оскільки індивідуальна свідомість відображає свідомість суспільства. Із цих позицій у процесі виявлення ціннісних орієнтацій необхідно враховувати два основних параметри: ступінь сформованості структури ціннісних орієнтацій і зміст ціннісних орієнтацій (їхня спрямованість), що характеризується конкретними цінностями, які входять у її структуру. Справа в тому, що зміна цінностей як усвідомлений процес відбувається лише за умови наявності здатності виділити з безлічі явищ ті, які становлять для неї деяку цінність (задовольняють її потреби й інтереси), а потім перетворити їх у певну структуру залежно від умов, близьких і далеких цілей усього свого життя, можливості їхньої реалізації тощо. Другий параметр, що характеризує особливості функціонування ціннісних орієнтацій, дає можливість кваліфікувати змістовну сторону спрямованості особистості, яка перебуває на тому або іншому рівні розвитку. Залежно від того, які конкретні цінності входять у структуру ціннісних орієнтацій особистості, які сполучення цих цінностей і ступінь більшої або меншої переваги їх щодо інших тощо, можна визначити, на які цілі життя спрямована діяльність людини. Аналіз змістовної сторони ієрархічної структури ціннісних орієнтацій може також показати, у якому ступені виявлені ціннісні орієнтації молоді відповідають суспільному еталону.

Останнім часом основні теоретичні дискусії щодо зміни соціальних цінностей у розвинутих індустріальних країнах ведуться навколо теорії Р. Інглехарда. Відповідно до його теорії, досягнутий рівень розвитку західного суспільства дав змогу створити такі умови для задоволення первинних, або базових, потреб (їжа, одяг, житло та ін.), які об'єктивно приводять до формування принципово нової системи цінностей, котрі відображають більш високий рівень соціальних запитів (наприклад, підвищення якості життя, створення умов для самовираження особистості та її більш активної участі в суспільному житті). Процес формування державної політики, її стратегічні цілі повинні визначатися, виходячи з вимог і можливостей нових соціальних умов, у яких ви-

явилися суспільство й молодь, потреб та інтересів молодих людей, потреб і запитів суспільства в нормальному соціальному розвитку молодого покоління.

Розглянемо молодь як особливу соціально-демографічну групу, особливої виняткової уваги заслуговує проблема формування їх ціннісних орієнтацій. Ціннісні орієнтації молоді дають змогу визначити ступінь її включення у суспільство, тобто визнання суспільно значущих цінностей. Ціннісні орієнтації, формуючи установку суб'єкта діяльності, визначають спрямованість соціальної поведінки індивіда. Вони виконують інтегративну роль у суспільстві, утворюючи найбільш стійку основу суспільної системи. Виділяють індивідуальні й суспільні цінності. Перші регулюють поведінку індивіда в повсякденному житті, другі – його ціннісні пріоритети щодо розвитку суспільства [4].

Існують й інші класифікації цінностей. Для вивчення ціннісних факторів молоді звернемося до класифікації, запропонованої В.В. Сібіревим, на думку дослідника, кожне ціннісне судження фіксує лише конкретні аспекти відповідних макроцінностей, що є у поведінці індивідів. На основі змістової теоретичної інтерпретації результатів застосування факторного аналізу до даних опитування були визначені чотири основні підгрупи індивідуальних установок на цілі: традиційна, альтруїстична, гедоністична й самореалізація. Конкретна належність до тієї чи іншої групи первинних принципів, відношення до яких виявлялося у процесі дослідження: традиційні: добре заробляти, одержувати багато грошей (гроші); створити родину (родина); мати авторитет серед інших (авторитет); виконувати свої обов'язки (відповідальність); гедоністичні: не відмовлятися від життєвих задоволень (життєві задоволення); насолоджуватися радостями життя (радості життя); альтруїстичні: служити іншим людям, навіть у чомусь відмовляючи собі (суспільне благо); допомагати соціально незахищеним (допомога нужденним); самореалізація: бути господарем свого життя (господар життя); реалізувати себе, не плисти за течією (самореалізація); бути незалежним від інших (незалежність); знайти сенс життя (сенс життя).

За М. Рокічем, цінність – це стале переконання, що певний спосіб поведінки або існування є індивідуально чи соціально кращим поряд з іншим способом поведінки або існування в аналогічній ситуації. Система цінностей – це стійка сукупність переконань. Виділяючи три типи переконань: екзистенціальні, оцінні й прогностичні, М. Рокіч відносить цінності до останнього, третього типу (прогностичного), що дає змогу орієнтуватися у бажаності/небажаності способу поведінки (операціональні, інструментальні цінності) й існування (значеннєві, термінальні цінності).

Методика М. Рокіча, а саме тест особистості, спрямований на вивчення ціннісно-мотиваційної сфери людини, заснована на прямому ранжируванні списку цінностей. Концепція М. Рокіча дає змогу розглянути ієрархію цінностей як структуру переваг індивідом кожної цінності. Люди володіють тими самими цінностями, але розбіжності можна спостерігати не в самих цінностях, а в системі їхньої організації. Використовуючи цю методику, ми можемо: оцінити за важливістю кожну з 18 цінностей зі списку М. Рокіча за встановленою шкалою; за допомогою запитань з'ясувати значущі для респондентів мету минулого й майбутнього; аналізуючи ранжировки цінностей, з'ясувати, які угруповання цінностей переважають (конкретні й абстрактні); вивчити тимчасову динаміку цінностей респондентів (аналіз зв'язку між сформованістю ціннісних орієнтацій й тимчасовою перспективою); на підставі вивчення структурованості елементів ієрархії цінностей охарактеризувати ціннісні установки.

Дослідники термінальних цінностей розбивають їх на два класи залежно від того, чи спрямовані вони на соціум, або на індивіда. Співвідношення цих цінностей у кожної людини індивідуальне й дуже варіативне. Це співвідношення значною мірою визначає поведінку й позицію людини. Розгляд різних рівнів усвідомленості ціннісних орієнтацій ведеться у вітчизняній літературі давно, такі автори, як В.П. Тугарінов (1960, 1968) розрізняють цінності-цілі й цінності-засоби, що перегукується з розподілом цінностей на термінальні й операціональні. Так, С.Л. Рубінштейн, Д.Н. Узнадзе, О.Н. Леонтьев не зводять ціннісно-смыслову сферу тільки до знаного. По-перше, це рівень повсякденної, не рефлексивної свідомості, коли індивід вірить у непорушні вимоги, істинність яких при виконанні під сумнів не ставиться. Другий рівень досягається, у випадку усвідомлення, рефлексії суб'єктом цих глибинних утворень. Можлива ситуація, коли суб'єкт спочатку одержує інформацію про ті чи інші ціннісні концепції, найчастіше за посередництвом референтних малих груп. Так, освоєні цінності, безумовно, є найвищою мірою усвідомленими, однак можна говорити про той або інший ступінь їхньої стійкості. Мислення людини – це багаторівнева психічна активність, однак у всіх випадках необхідна первинна значеннєва установка на прийняття тієї чи іншої ціннісної системи, запропонованої суспільством, за якої у випадку наявності певної потреби й ситуації її задоволення у суб'єкта виникає специфічний стан, який можна охарактеризувати як готовність, його установку до здійснення певної діяльності, спрямованої на задоволення його актуальної потреби [1].

Тому можна говорити про те, що ціннісні орієнтації – це значеннєві установки суб'єк-

та, усвідомлені ним у процесі соціалізації (входження у суспільство) і сформульовані в пропонованих суспільством, ЗМІ терміни, що дають змогу індивідуальній свідомості зробити суспільну духовну цінність своїм надбанням за допомогою вже прийнятих у суспільстві й зафіксованих у мові значень [3].

IV. Висновки

Система цінностей виступає стратегічною детермінантою діяльності індивідів, груп, співтовариств, суспільства. Цілком природно, що радикальні зміни мають потребу в певному санкціонуванні з боку суспільства, тобто ціннісного обґрунтування. В умовах суспільних змін "відновлена" система ціннісних орієнтацій не завжди встигає сформуватися. Фундаментальні цінності, як правило, залишаються без змін, але їхнє значення може зменшуватися під впливом штучного надання вагомості декларованим цінностям-цілям, цінностям-засобам, цінностям сьогодення. Саме ці тимчасові, ситуативні цінності виконують функцію забезпечення сприйняття тих перетворень, до яких направляється суспільство. Інституціональні перетворення стають необоротними лише в тому випадку, коли вони, по-перше, сприймаються суспільством; по-друге, коли вони закріплені, підтверджені системою цінностей, на яку орієнтується суспільство. Вивчення ціннісних орієнтацій населення наприкінці першого десятиліття розвитку незалежної України дає підстави стверджувати, що такі вічні цінності, як родина, робота, друзі, не гублять своєї вартості й навіть здобувають новий зміст. Родина в умовах бурхливих суспільних перетворень виконує функції підтримуваного середовища, захисту. Змінюється значення цінності роботи. З одного боку, зростає цінність наявності робочого місця як такого. З іншого боку, зростають вимоги до рівня оплати праці, можливостей професійної кар'єри, самореалізації. Для частини населення релігія виконує функції заміни ціннісних

норм. Зростає інтерес до політичного життя, хоча політична, як і суспільна, активність залишаються на досить низькому рівні. Існує досить високий рівень оптимізму населення, особливо молодого покоління, посилення толерантності в суспільстві. Загалом, вивчення пануючих пріоритетів і очікувань громадян свідчить про те, що цінності виживання залишаються домінантою в українському суспільстві. Цінність ми можемо визначити як стале переконання у тому, що певний спосіб поведінки або кінцева мета існування переважніше з особистої чи соціальної точки зору, ніж протилежний або зворотний їм спосіб поведінки, або кінцева мета існування. Людські цінності характеризуються такими основними ознаками: 1) загальна кількість цінностей, що є надбанням людини, порівняно невелика; 2) всі люди володіють тими самими цінностями, хоча й у різному ступені; 3) цінності організовані в системи; 4) джерела людських цінностей простежуються у культурі, суспільстві та його інститутах і особистості; 5) вплив цінностей простежується практично в усіх соціальних феноменах, що заслуговує вивчення.

Список використаної літератури

1. Здравомислов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности / А.Г. Здравомислов. – М. : Политиздат, 1986. – 211 с.
2. Колб У.Л. Изменение значения понятия ценностей в современной социологической теории / У.Л. Колб // Беккер Г. Современная социологическая теория / Г. Беккер, А. Босков. – М., 1961. – 247 с.
3. Попов С.И. Проблема происхождения и функционирования понятия ценностей в социологии / С.И. Попов // Социолог. исследования. – 1979. – № 3. – С. 4–11.
4. Тугаринов В.П. Избранные философские труды / В.П. Тугаринов. – Л., 1998. – С. 271.

Стаття надійшла до редакції 16.07.2012.

Бочелюк В.В. Психология ценностных ориентаций современной личности

В статье рассматривается психология изучения ценностных ориентаций современной личности. Указывается на возможность измерения ценностных ориентаций личности.

Ключевые слова: социально-психологические подходы, ценностные ориентации, измерение ценностных ориентаций личности.

Bochelyuk V. Value orientations of modern psychology of personality

The article examines the socio-psychological approaches to the study of value orientations personality. Also the article points to the possibility of measuring value orientations personality.

Key words: socio-psychological approaches, values of orientation, dimension of value orientation of personality.